

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бошко В.И. Очерки советского семейного права / В.И. Бошко. – К., 1952. – 570 с.
2. Матвеев Г.К. Советское семейное право : [учебник] / Г.К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1985. – 208 с.
3. Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР / Е.М. Ворожейкин. – М., 1972. – 231 с.
4. Кудрявцев О.Н. Правовое регулирование брака в СССР / О.Н. Кудрявцев // Проблемы социалистической законности. – Вып. 3. – Харьков, 1978. – С. 38–42.
5. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2003. – 215 с.
6. Пергамент А.И. Краткий популярный словарь-справочник о семье и браке / А.И. Пергамент. – М., 1982. – 95 с.
7. Дякович М.М. Сімейне право : [навч. пос. для студ. вищ. навч. закл.] / М.М. Дякович. – К. : Правова єдність, 2009. – 512 с.
8. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002.
9. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.) / Г.Ф. Шершеневич ; Э.А. Суханов (авт. вступ. ст.). – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.

УДК 347.962.6

ВІДВІД СУДДІ(В) У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

A JUDGE(S) IN CIVIL PROCEEDINGS: SOME THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

Васильева-Шаламова Ж.В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню проблем підстав, порядку та наслідків відводу судді в цивільному процесі. Доведено необхідність удосконалення законодавчого регулювання в цій сфері шляхом уточнення вичерпності підстав для відводу судді, а також порядку відведення суддів із складу колегії. Автором на підставі аналізу правозастосовної практики визначено особливості притягнення судді до відповідальності за безпідставний самовідвід.

Ключові слова: відвід, самовідвід, суддя, цивільний процес, ухвала.

Статья посвящена исследованию проблем оснований, порядка и последствий отвода судьи в гражданском процессе. Доказана необходимость усовершенствования законодательного регулирования в этой сфере путем уточнения исчерпаемости оснований для отвода судьи, а также порядка отвода судей из состава коллегии. Автором на основании анализа правоприменительной практики определены особенности привлечения судьи к ответственности за необоснованный самоотвод.

Ключевые слова: отвод, самоотвод, судья, гражданский процесс, определение.

The article is devoted to the problems of the grounds, procedure and consequences of challenge of a judge in a civil trial. The necessity of improving the laws which regulate in this area by clarifying completeness grounds for challenge of a judge and order disqualification of judges from the board. The author based on the analysis of law enforcement peculiarities of bringing judges accountable for unjustified rejection.

Key words: challenge, rejection, judge, civil procedure, decision.

Постановка проблеми. Забезпечення кожному громадянину права на справедливий та неупереджений суд це одна із основних засад судочинства демократичної держави.

Як вірно відмічають процесуалісти, судова процедура вважається справедливою тільки тоді, коли вона спрямована на забезпечення верховенства права, законності, рівності учасників процесу перед законом і судом, змагальності, гласності та відкритості. Професіоналізм, незалежність та неупередженість суддів є неодмінною гарантією справедливого вирішення судових спорів [1, с. 52]. Невипадково справедливий та неупереджений розгляд і вирішення цивільних справ віднесено до завдань цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК України) [2], а принцип незалежності судів є однією із основоположних засад організації та діяльності судових органів в Україні (ст. ст. 126, 129 Конституції України) [3].

Свого часу Європейський суд з прав людини встановив, що вимога «неупередженості» має два аспекти. По-перше, суддя повинен бути суб'єктивно вільний від особистих упереджень або пристрастей. По-друге, він повинен бути об'єктивно неупереджений, тобто гарантовано виключати будь-які обґрунтовані сумніви щодо цього. Європейський Суд також вказав, що для віри в незалежність і неупередженість суду важливі їх зовнішні ознаки, оскільки під питанням знаходяться повага й авторитет, які суди в демократичному суспільстві повинні вселяти громадянськості [4; 5, с. 336].

В Україні, як і в багатьох інших державах, цей принцип реалізується в тому числі за допомогою встановлення

в галузі процесуального права інституту відводу судді від участі в розгляді справи [6, с. 65], що має на меті відсторонення від участі в справі суддів, щодо неупередженості яких є сумніви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед учених, які здійснювали дослідження підстав, наслідків та процесуальних особливостей відводу суддів, доцільно назвати Р.Є. Гукасяна, Н.Ф. Дерюжинського, Я.П. Зейкана, Р.О. Куйбіда, Н.Л. Луців-Шумську, П.Ф. Немеша, Е.О. Нефед'єва, О.О. Пашенка, В.В. Петрика, А.П. Рижаківа, Н.Л. Шумську та інших.

Невирішені раніше проблеми. Інститут відводу судді є не тільки важливим процесуальним засобом забезпечення неупередженого й об'єктивного судочинства, шляхом усунення з процесу розгляду справи будь-якого упередженого ставлення до осіб, які беруть участь у справі, з боку суду, а й гарантією авторитету суду як органу правосуддя в очах громадян. Разом із тим поодинокі дослідження проблеми відводу суддів, що мали місце в юридичній доктрині, безумовно не втратили свого значення в даний час. Однак, сучасне українське цивільне процесуальне законодавство та практика його застосування свідчать про нагальну необхідність реформування інституту відводу.

Метою цього дослідження є висвітлення проблем визначення кола та характеристики загальних підстав відводу в цивільному процесі на базі положень чинного законодавства та матеріалів судової практики.

Виклад основного матеріалу. Главою 3 першого розділу ЦПК України «Склад суду. Відводи» визначено пра-

вові норми, які регулюють порядок відводу в цивільному процесі. Вказані норми регламентують певну сферу цивільних процесуальних відносин – відвід судді, секретаря судових засідань, експерта, спеціаліста, перекладача. Варто зазначити, що нормативного закріплення термін «відвід» ЦПК України не містить.

Теорії процесуальної науки відомі різні тлумачення поняття відводу судді. Так, окремі автори пропонують під відводом судді (суду) розуміти передбачені в нормах цивільного процесуального законодавства підстави, при наявності яких суддя не може брати участь у розгляді справи й підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою осіб, які беруть участь у справі [7, с. 129]. На думку Х.А. Магомедова, відвід – це правовий інститут, тобто сукупність норм, які забезпечують об'єктивність та неупередженість осіб, які беруть участь у розслідуванні та судовому розгляді справи, а також виконання інших вимог кримінально-процесуального та іншого законодавства, що визначає які особи й за яких обставин не можуть приймати участь у кримінальному процесі [8, с. 15-16]. Юридичні енциклопедичні видання визначають відвід судді в судовому процесі як усунення судді від участі в судочинстві, якщо він особисто (прямо чи опосередковано) заінтересований у цій справі [9, с. 305].

У зв'язку із викладеним потрібно констатувати відсутність єдиного тлумачення досліджуваного терміну, оскільки відвід суддів розглядається і як правовий інститут і як правовий засіб захисту учасників цивільного процесу.

Підстави для відводу судді визначені ст. 20 ЦПК України. Разом із тим, з п'яти підстав, визначених у ч. 1 цієї статті тільки 1 і 3 є визначеними. Зауважимо що, при посиленні на п. 3 ч. 1 цієї статті ступінь спорідненості не має значення, оскільки перелік членів сім'ї, близьких родичів та членів їх сім'ї є досить широким. Що стосується підстав відводу, зазначених у пунктах 2, 4, то ступінь їх впливу на неупередженість суддів, що відводяться, оцінюється за розсудом суду на підставі конкретних фактів, що повідомляються в заявах про відвід. Це можуть бути факти про причетність судді до спірних правовідносин, про його особливі стосунки з ким-небудь із учасників спору, про його професійну упередженість та ін. [10, с. 30].

Так, суддя підлягає відводу, якщо він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи. Утім, якщо згадати, що справа слухається одноособово, а відвід, заявлений судді, вирішується ним самим, то цілком закономірно виникає запитання, чи визнає суддя, що він прямо чи побічно заінтересований у вирішенні справи.

Доцільно звернути увагу на той аспект, що законодавець передбачив наявність як прямої, так і побічної заінтересованості судді при вирішенні справи. Пряму заінтересованість слід розцінювати як безпосереднє отримання суддею вигоди, яку він може очікувати в результаті постановлення конкретного рішення у справі, тобто наслідки якого можуть стосуватись саме його або він сам може бути учасником цивільного процесу [11, с. 102].

Щодо побічної заінтересованості, то це питання є складним, оскільки при постановленні рішення суддю безпосередньо можуть не цікавити саме наслідки, які викличе це рішення, але можуть мати місце обставини, які побічно впливатимуть на суддю при постановленні судового рішення, наприклад, перебування в підлеглих, товариських стосунках з однією із сторін [11, с. 102]. У такому випадку вирішальним є питання: чи можуть побоювання заявника щодо заінтересованості судді вважатися об'єктивно обґрунтованими. Для цього заявник повинен володіти достовірною інформацією про особисте життя судді, щоб мотивувати заяву про відвід, а це практично неможливо, тому й ця підстава застосовується в реальній судовій практиці не часто. Тут мова радше може йти про заінтересованість на яку прямо вказують норми права.

Обставинами, що викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді, можуть бути незаконні дії судді під час розгляду справи, ігнорування законних вимог сторони, створення перешкод для реалізації процесуальних прав, нерівне ставлення до сторін, нетактовна поведінка судді тощо. Для того щоб ці обставини лягли в основу заяви про відвід, вони повинні бути доведеними. Ця підстава може бути підставою для відводу лише з ініціативи осіб, які беруть участь у справі. Самовідвід з цієї підстави суддя заявити не може, адже в нього не може бути сумнівів у власній об'єктивності чи неупередженості [12].

Визначення п. 4 ст. 20 ЦПК України свідчить про те, що підстави для заявлення клопотання про відвід не носять вичерпного характеру.

Змістовним є те, що формування складу суду для розгляду конкретної судової справи за межами автоматизованої системи документообігу суду є однією з підстав для відводу судді п. 5 ч. 1 ст. 20 ЦПК України. Ось чому так важливо дотримуватися встановленого порядку формування професійного складу суду для розгляду конкретної цивільної справи [13].

Тобто, підстави для відводу судді можуть мати об'єктивний чи суб'єктивний характер. Об'єктивною підставою для відводу судді є його попередня участь у справі. Зазначена обставина є безумовною підставою для відводу й у разі її наявності суддя повинен заявити самовідвід. Під попереднім вирішення справи слід розуміти усі випадки, коли справа розглядалася в судовому засіданні незалежно від того, чи завершився її розгляд постановленням рішення суду. Підставою для відводу може бути лише безпосередня участь судді, про відвід якого йдеться, у цій справі. Також, об'єктивною підставою для відводу є родинні стосунки з особами, які беруть участь у справі. Зокрема, суддя підлягає відводу, якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі.

З цих підстав суддя підлягає відводу й тоді, коли зазначені в ній особи вступили або залучені в справі після початку розгляду справи.

Перелік родичів є виключний. По самій природі здійснення правосуддя між суддями не повинно існувати будь-яких відносин, які б негативно впливали на їх внутрішнє переконання при вирішенні справи. Кожен суддя повинен залишатися абсолютно самостійним у своїх судженнях та діях. Очевидно, що родинні стосунки між суддями можуть бути перешкодою для повного й всебічного розгляду справи. Суддя, який би знаходився в родинних стосунках з іншими суддями по справі чи іншими її учасниками, обов'язково викликав би недовіру до себе, і це потягнуло б скасування вироку (рішення) [14, с. 15].

У сучасному цивільному процесуальному законодавстві з цього приводу існує прогалина. Відсутність закріпленої норми щодо заборони родинних стосунків між суддями першої та вищими інстанціями породжує сумніви в неупередженості, об'єктивності рішення судді вищестоячого суду щодо ухвал, рішень, які винесені їх родичами. Тому, на нашу думку, потрібно доповнити ст. 20 ЦПК України частиною 3 у наступній редакції: *«При розгляді скарги на рішення чи ухвалу суду попередньої інстанції в складі колегії суддів, яка її розглядає не може бути членом сім'ї або близьких родичів судді, який брав участь в їх ухваленні в нижчестоячому суді»*.

Також ст. 21 ЦПК України врегульовано питання про недопустимість повторної участі судді в розгляді справи.

За наявності будь-якої з перелічених підстав суддя зобов'язаний заявити самовідвід. На тих же підставах судді може бути заявлено відвід особами, які беруть участь у справі. При цьому слід враховувати, що самовідвід – це

обов'язок судді, а клопотання про відвід – право учасників цивільного процесу.

Якщо говорити про процесуальні особливості самовідводу, то необхідно зазначити, що, установлюючи правило про самовідвід, законодавець виходить із того, що є випадки, коли певним учасникам процесу відомі підстави для відводу, передбачені законом. Норма про самовідвід гарантує неупередженість здійснення правосуддя, попереджає можливість скасування рішень за мотивами незаконності складу суду, заінтересованості певних суб'єктів, що з'ясувалися під час перегляду справи вищестоящими інстанціями [15, с. 233].

У переважній більшості відвід заявляють у суді першої інстанції в зв'язку із порушенням суддею процесуальних норм. Тому можна провести аналогію між розглядом заяви про відвід і апеляційним оскарженням ухвал суду першої інстанції, наприклад, щодо забезпечення позову, відмови у відкритті провадження в справі тощо. Ці процедури оскарження вже перевірени й показали, що вони працюють. Інша річ, що це потребує часу [16].

Наприклад, у ст. 20 Господарського процесуального кодексу України було зазначено наступний порядок, згідно з яким питання про відвід судді вирішувалось головою господарського суду або заступником голови господарського суду, який виносив з цього приводу ухвалу в триденний строк з дня надходження заяви. Якщо голова господарського суду прийняв справу до свого провадження, питання про його відвід вирішувалось президією Вищого господарського суду України в триденний строк з дня надходження заяви про відвід [17].

Такий підхід був би слушним, оскільки заяву розглядав би голова суду або суд вищої інстанції у визначений законом термін і ступінь заангажованості судді визначалась не самим суддею, і була б об'єктивно визначеною.

Але, у висновку Верховного Суду України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 3671 від 23 червня 2009 р., внесеного народним депутатом України Ю.Р. Мірошніченко, який пропонував наділити голову суду або його заступника повноваженнями щодо вирішення питання про відвід, зазначено, що така законодавча пропозиція є неприйнятною, оскільки відповідно до статей 126, 129 Конституції України, судді при здійсненні правосуддя незалежні й підкоряються лише закону. Також це призведе до перевантаження голови чи заступника голови суду невластивими їм функціями, до зайвих організаційних проблем (необхідність вивчення головою чи заступником суду обставин справи, проведення додаткових судових засідань тощо). При цьому голова суду змушений буде відволікатися від наданих йому законом повноважень щодо належної організації роботи суду, представництва суду у відносинах з іншими державними органами, громадянами та юридичними особами, а також від розгляду судових справ як суддя. Крім того, запропоновані пропозиції надають потенційну можливість сторонам зловживати процесуальними правами з метою безпідставного затягування судового процесу, використовуючи для цього процедуру вирішення питання про відвід судді [18].

Згідно з ст. 24 ЦПК за підсумками розгляду відповідної заяви виноситься ухвала або про відмову в задоволенні клопотання про відвід судді (чи всього складу суду), або про його задоволення. Тобто, у будь-якому випадку має місце процесуальна дія – рішення суду, що оформляється процесуальним документом – ухвалою.

Ст. 13 ЦПК України передбачено право учасників справи (а також інших осіб, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки) на оскарження рішень суду. У свою чергу, ст. 293 ЦПК України наведено вичерпний перелік ухвал суду, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від рішення по суті справи. Серед них немає

ухвали, яка виноситься за підсумками розгляду заяви про відвід судді. Із цього випливає висновок: ухвала суду першої інстанції, якою вирішено питання відводу судді, може бути оскаржена тільки одночасно з оскарженням рішення суду по суті справи [19]. Утім можливість оскарження ухвали щодо вирішення питання щодо відводу судді могло б стати додатковою гарантією об'єктивності суду.

Наслідки задоволення заяви про відвід судді, який розглядає справу одноособово, або заяви про відвід комусь із суддів або всьому складу суду, якщо справа розглядається колегією суддів, визначаються ч. 3 ст. 111 ЦПК України.

Якщо після задоволення відводів (самовідводів) або за наявності підстав, зазначених у ст. 21 ЦПК України, неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи, суд постановляє ухвалу про визначення підсудності справи в порядку, встановленому ЦПК України.

Також існує ще одна проблема щодо відповідальності судді за неправомірний самовідвід. Відповідно до статті 83 Закону України «Про судову систему» [20] суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з підстави порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема порушення правил щодо відводу (самовідводу).

Наявність такої підстави, Вища кваліфікаційна комісія суддів констатувала, зокрема, у разі *незаявлення суддею самовідводу, якщо є обставини, які виключають його участь у розгляді справи, або безпідставного заявлення самовідводу*. Вказане вище доцільно продемонструвати таким прикладом. Суддя П.Л. Кириченко заявив самовідвід, посилаючись на те, що, направляючи численні апеляційні скарги на процесуальні рішення суду, відповідач намагається тиснути на суд з метою прийняття рішення на свою користь. Вища кваліфікаційна комісія суддів не погодилася з такими підставами, зважаючи на те, що подання стороною в справі апеляційних скарг є не формою тиску на суддю, а передбаченим законом процесуальним правом сторони. Водночас, передбачення суддею в майбутньому можливих скарг сторін на його дії не є процесуальною підставою для самовідводу судді, а свідчить лише про певне припущення судді й підтверджує той факт, що на час прийняття вказаного судового рішення фактичних підстав для самовідводу судді П.Л. Кириченко не існувало [21, с. 29].

Важливо також звернути увагу на те, що в багатьох справах безпідставне заявлення самовідводу Вища кваліфікаційна комісія суддів кваліфікувала як порушення правил суддівської етики, а не порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи [21, с. 29]. Так, порушенням правил суддівської етики може бути визнано зокрема безпідставне заявлення самовідводу. Як приклад, можна навести таку ситуацію. Суддя А.В. Свередок, перебуваючи на посаді голови місцевого загального суду, у процесі розгляду цивільної справи про відшкодування шкоди, завданої ДТП, заявив самовідвід, посилаючись на обставини, що викликають сумнів у його неупередженості. З цієї ж підстави заявили самовідвід інші чотири судді цього суду, до яких по черзі надходила справа. Вони, зокрема, посилалися на те, що особисто знайомі із відповідачем. Вища кваліфікаційна комісія суддів вказала, що вказані судді заяви про самовідвід подали безпідставно, а необгрунтованою, надуманою заявою про самовідвід суддя А.В. Свередок не тільки порушив права сторін на своєчасний розгляд справи, але й переклав всю відповідальність за правильність винесення рішення в справі на інших суддів. У зв'язку із чим дії судді А.В. Свередока були визнані порушенням правил суддівської етики [21, с. 30].

Також необхідно зазначити, що судова практика доводить, що відвести суддю з підстав, які вказують на сумніви в його об'єктивності та неупередженості під час процесу дуже складно. Суді ж апеляційної та касаційної інстанції переважно не розглядають доводи про неналежний роз-

гляд заяви про відвід, тому притягнути до відповідальності суддю практично неможливо.

Тому, можна зауважити, що якби заяву про відвід розглядав інший суб'єкт, то можна було б передбачити право судді, якому заявлено відвід, надати письмове пояснення до змісту заяви про відвід. Якщо суддя дійсно зацікавлений в об'єктивному розгляді цієї заяви, то він викладе свої контраргументи. Їх виклад може бути правом, а не обов'язком, але його пояснення відобразить хоча б рівень його психологічної відповідальності за результати своєї роботи.

Висновки. Аналізуючи норми Цивільно-процесуального кодексу України не важко прийти до висновку, що при розгляді справи судом першої інстанції (коли розгляд справи здійснюється суддею одноособово) суддя якому заявлено відвід сам вирушає до нарадчої кімнати де й розглядає наявність підстав для задоволення заяви про відвід.

Враховуючи оціночний характер зазначеної норми ЦПК та непередбаченість оскарження ухвал про задоволення відводу, це досить часто дозволяє судді ухилитися від винесення рішення по справі.

Виходячи з цих міркувань, нам видається більш вдалою та логічною процесуальною конструкцією за якою питання про відвід судді вирішується іншим складом суду з метою уникнення різноманітних трактувань у майбутньому. Що стосується самовідводу, доцільним вбачаємо, щоб суддя сам встановлював ступінь своєї зацікавленості.

Така ситуація можлива за умови викладення ст. 24 ЦПК України у наступній редакції:

«1. У разі заявлення відводу судді, який здійснює судовий розгляд одноособово, його розглядає інший суддя цього ж суду, визначений у порядку, встановленому ч. 3 ст. III цього Кодексу. У разі заявлення відводу одному, кільком або всім суддям, які здійснюють судове провадження колегіально, його розглядає цей же склад суду. Питання самовідводу, розглядається під час попереднього судового засідання.

2. У разі заявлення відводу суд повинен вислухати особу, якій заявлено відвід, якщо вона бажає дати пояснення, а також думку осіб, які беруть участь у справі.

3. Заява про відвід вирішується в нарадчій кімнаті ухвалою суду, що розглядає справу. Заява про відвід кільком суддям або всьому складу суду вирішується простою більшістю голосів.

4. Повторна заява про відвід з одних і тих самих підстав не може бути подана тією ж особою. Якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування процесу, суд, який здійснює провадження, має право залишити таку заяву без розгляду, без виходу до нарадчої кімнати тим же складом суду, який розглядає справу. Додатково ухвала як окремих процесуальний документ у такому разі не виноситься».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пашенко О. Проблемні питання застосування відводів у цивільному, господарському та адміністративному процесі [Текст] / О. Пашенко // Юридичний радник. – 2006. – № 5(13). – С. 52-56.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2003 року [Текст] // ВВР. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.
3. Конституція України від 28.06.1996 року [Текст] // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Сайкин Л. Невозможно быть беспристрастным, рассматривая отвод самому себе [Електронний ресурс] / Л. Сайкин, Б. Грузд // Росс. юстиция. – 2003. – № 11. – Режим доступу : <http://www.lawmix.ru/comm/3486>.
5. Дегтярев С.Л. Реализация Судебной власти в гражданском судопроизводстве : теоретико-прикладные проблемы [Текст] / С.Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер – 2007 – 376 с.
6. Харчук В. Институт відводу судді : деякі проблеми реалізації в процесуальному праві України [Текст] / В. Харчук // Юридичний журнал : Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2010. – № 9. С. 64-68.
7. Цивільний процес України [Текст] : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] ; [за ред. д. ю. н., доцента Ясинка М.М.]. – Суми : МакДен, 2013. – 808 с.
8. Магомедова Х.А.-к. Институт отводов в советском уголовном судопроизводстве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Х.А.-к Магомедова. – М., 1984. – 241 с.
9. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия [Текст] / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров / [под ред. М.Ю. Тихомирова]. – М. : Юринформцентр, 1997. – 526 с.
10. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар [Текст] / В.І. Тертишніков. – Харків : Видавець СГД ФО Валнярчук Н.М., 2007. – 576 с.
11. Фурса С.Я. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар [Текст] / С.Я. Фурса. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2010. – Т. 1. – 368 с.
12. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – К. : Істина, 2006. – 944 с.
13. Немеш П.Ф. Процесуально-правовий статус суду як передумова права на відвід у цивільному процесі [Електроннийресурс] / П.Ф. Немеш // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 486-490. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12nrfusc.pdf>.
14. Денисова Г.В. Родинні відносини між суддями як підстава для самовідводу, відводу в кримінальному провадженні [Текст] / Г.В. Денисова, О.В. Крикунов // Судова апеляція. – 2014 – № 2(35) – С. 33-38.
15. Курс цивільного процесу [Текст] : [підручник] / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; [за ред. В.В. Комарова]. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
16. Стеценко Ю.В. Відвід судді як складова судового процесу. Про недоліки, шляхи вдосконалення й можливості використання процедури відводу судді [Електроннийресурс] / Ю.В. Стеценко. – Режим доступу : <http://www.advokat-stetsenko.com/vidvid-suddi.html>.
17. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 року [Текст] // ВВР. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
18. Висновок Верховного Суду України на проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо розгляду заяви про відвід)» № 3671 від 23 червня 2009 р. [Електроннийресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/cafeff0cb05bd964c225757b004c41c3?OpenDocument>.
19. Попов О. Відмова в задоволенні заяви про відвід не може бути самостійно оскаржена в касаційній інстанції [Електронний ресурс] / О. Попов // Закон і бізнес. – 2012. – № 27-28. – Режим доступу : http://zib.com.ua/files/issues_pdfs_ua/334.pdf.
20. Про судоустрій та статус суддів України : Закон України від 07.07.2010 року [Текст] // ОВУ. – 2010. – № 55. – Ст. 1900.
21. Куйбіда Р. Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні : проблеми законодавства й практики [Текст] / Р. Куйбіда, М. Серєда – К. : ФОП Москаленко О.М., 2013. – 72 с.